

УДК 343.146

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.93>

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ДОКАЗІВ ТА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ

Мельничук Ю.Л.,

аспірант Київського міжнародного університету

ORCID: 0009-0002-6334-1163

Мельничук Ю.Л. Генеза розвитку інституту доказів та допустимості доказів.

У статті аналізуються історичний шлях розвитку інституту доказів та допустимості доказів. В ході проведеного дослідження було встановлено, що допустимість доказів не була відома законодавцеві за часи Київської Русі, її, по суті, заміняла допустимість джерел доказів, до яких пред'являлися певні вимоги. Перша законодавча спроба виробити і включити у кримінальний процес правила про допустимість доказів була зроблена в Російській Імперії під час Судової реформи 1864 року.

До початку ХХ ст. реформований кримінальний процес був побудований на громадських засадах судочинства. Відмова від розшукового процесу, заснованого на теорії формальних доказів, внаслідок буржуазно-демократичної реформи 1864 року призвела до становлення змагального начала: було введено суд присяжних; звинувачуваний більше не був об'єктом для слідства, націленого на визнання провини з допущенням тортур; сторони звинувачення і захисту були рівноправними. Однак, зберігалися й окремі приватно-позовні начала (наприклад, справи приватного обвинувачення). Для суду основою оцінки доказів стає внутрішнє переконання. Отримала розвиток нова концепція доказування в кримінальному процесі.

Радянський кримінальний процес практично відмовився від будь-яких правил про допустимість доказів. Не можна не погодитися з висловом, що для кримінально-процесуального законодавства радянського періоду характерним було скорочення формальних правил допустимості доказів. Поняття допустимості доказів з площини юридичної було переведено в площину політичну. КПК 1960 року, як і його попередники, ніяк не регламентував питання про допустимість доказів. У ньому було відсутнє положення про те, що докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили. Ситуація покращилась після здобуття Україною незалежності. Судова реформа дала змогу забезпечити в кримінальному процесі захист прав людини і громадянина на прогресивному європейському рівні, сам процес набув справжньої змагальності та публічності відповідно до тих вимог, які висувалися українським суспільством та фаховими міжнародними інституціями. Ухвалений Верховною Радою України у 2012 році новий Кримінальний

процесуальний кодекс України вніс суттєві зміни в проведення пізнавальної діяльності, спрямованої на отримання доказів з метою встановлення істини у кримінальному провадженні. До КПК було включено окремі статтю «Допустимість доказу». Вона затвердила, що: по-перше, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України; по-друге, недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилятися суд при ухваленні судового рішення.

Ключові слова: кримінальні процесуальні докази, властивості доказів, допустимість доказів, Руська Правда, Соборне уложення, Військовий артикул, Статут кримінального судочинства, КПК УРСР, КПК України.

Melnychuk Y.L. The genesis of the development of the institute of evidence and admissibility of evidence.

The article analyzes the historical development of the institute of evidence and admissibility of evidence. The study found that the admissibility of evidence was not known to the legislator in the times of Kievan Rus, and was, in fact, replaced by the admissibility of evidence sources, which were subject to certain requirements. The first legislative attempt to develop and incorporate rules on the admissibility of evidence into criminal procedure was made in the Russian Empire during the Judicial Reform of 1864.

Until the beginning of the XX century, the reformed criminal procedure was based on the public principles of justice. The abandonment of the investigative process based on the theory of formal evidence as a result of the bourgeois democratic reform of 1864 led to the emergence of an adversarial principle: a jury trial was introduced; the accused was no longer an object of investigation aimed at confessing guilt with the admission of torture; the prosecution and defense were equal. However, certain private-law principles remained (for example, private prosecution cases). For the court, internal conviction became the basis for evaluating evidence. A new concept of proof in criminal proceedings was developed.

Soviet criminal procedure practically abandoned any rules on the admissibility of evidence. One cannot but agree with the statement that the

criminal procedure legislation of the Soviet period was characterized by a reduction of the formal rules of admissibility of evidence. The notion of admissibility of evidence was transferred from the legal plane to the political plane. The CPC of 1960, like its predecessors, did not regulate the issue of admissibility of evidence in any way. It did not contain a provision stating that evidence obtained in violation of the law had no legal force. The situation improved after Ukraine gained independence. The judicial reform made it possible to ensure the protection of human and civil rights in criminal proceedings at a progressive European level, and the process itself became truly competitive and public in accordance with the requirements set forth by Ukrainian society and professional international institutions. The new Criminal Procedure Code of Ukraine adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2012 introduced significant changes to the conduct of cognitive activities aimed at obtaining evidence to establish the truth in criminal proceedings. A separate article on «Admissibility of Evidence» was included in the CPC. It states that: firstly, evidence is recognized as admissible if it is obtained in accordance with the procedure established by the CPC of Ukraine; secondly, inadmissible evidence cannot be used in making procedural decisions, and the court cannot refer to it when making a court decision.

Key words: criminal procedural evidence, properties of evidence, admissibility of evidence, Russian Truth, the Code of Conciliar Law, the Military Article, the Statute of Criminal Procedure, the CPC of the USSR, the CPC of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут допустимості доказів є основою доказового права України. Зрозуміти і пояснити ті проблеми, з якими стикається даний інститут на нинішньому етапі свого розвитку, допоможе історичний екскурс в історію його становлення. Слід акцентувати увагу на тому, що ті форми судового процесу, які домінували на українських територіях до середини XIX ст. не передбачали необхідність існування такого інституту, як допустимість доказів. Його першооснови почали розроблятися й закладатися в законодавство після створення передумов для виникнення сучасного публічно-змагального (змішаного) типу процесу. У зв'язку з чим вважаємо за необхідне розпочати аналіз із дослідження генези розвитку інституту доказів на українських територіях, так як допустимість доказу не може існувати без самої її основи – безпосередньо доказу.

Деякі аспекти допустимості доказів у кримінальному провадженні досліджували такі вчені, як Ю.П. Аленін, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, В.П. Гмирко, І.Ю. Кайло, О.В. Капліна,

Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, А.В. Панова, М.А. Погорецький, М.М. Стоянов, І.Л. Чупрікова, О.Г. Шило та ін. Разом з тим, у працях цих вчених увага історичним перипетіям розвитку інституту доказів та допустимості доказів приділяється лише поверхово. З огляду на це питання, пов'язані з історією розвитку інституту доказів та допустимості доказів у вітчизняному кримінальному процесі, залишаються недослідженими і, як наслідок, актуальними.

Метою статті є дослідження генези розвитку інституту доказів та допустимості доказів в кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Починаючи наше дослідження, варто зауважити, що процес осмислення на українських територіях поняття «доказ» як категорії права, пройшов довгий і тернистий шлях. У різні історичні періоди українські території входили до складу різних державних утворень, зі своїми особливостями економічної, політичної та соціальної складових. Дані особливості продукували для цих державних утворень відмінну від інших систему кримінальних правовідносин, порядок діяльності уповноважених осіб, пов'язаних із розкриттям, розслідуванням злочинів та розглядом справ. Поступово виробилися і свого роду традиції доказування по судових позовах та спорах, які в тому чи іншому вигляді існують у сучасному кримінальному процесі України.

За часів Київської Русі в основу судового процесу була покладена змагальність. Дана обставина обумовлювала необхідність для сторін процесу потурбуватися про пошук доказів. У якості доказів виступали: показання свідків, ордалії, жеребки, клятви і т.д. З усіх доказів основним виступали показання свідків. У найдавнішому зводі слов'янського права – Закону судного людем, сформованому у VIII – на початку X ст., відзначалося, що «Въ всакоу пьрю и клеветоу. и шьпты. достоить князю и соудии. не послушати бесъ свѣдитель многъ. нъ глати къ соуपर्никомъ. и клеветьникомъ. и шьпотникомъ. аще не притькнете послуосѣхъ. ако же и законъ бии велить. прийти тоу же казнь чаите. юже на друога гласте. бии законъ тако велить. да иже сего не хранить. проклатъ да боудеть» (в.) [1, с. 47]. Як ми бачимо, без показань послухів¹ (свідків), позови не підлягали розгляду. У наступних актах також робився основний наголос на необхідність надання свідчень для підтвердження своєї правоти. Кожна з трьох редакцій Руської Правди містила статті, які стосувалися необхідності підкріплювати свої слова показаннями видока (свідка). Згідно Руської Правди (коротка редакція): Или боудеть кровавъ или синь надѣраженъ, то не искати емоу видока човекоу томоу: аще не

¹ Послук – свідок, який володіє відомостями про вчинений злочин.

боудеть на немъ знамениа никотораго же, то ли приидеть видокъ; аще ли не можетъ, тоу томоу конецъ; оже ли себе не можетъ мьстити, то взяти емоу за обиду 3 гривне, а летцю мьзда (ст. 2); Аще ли ринеть моужь моужа любо от себе, любо к себе, 3 гривне, а видока два выведеть; или боудеть варягъ или колбягъ, то на ротоу (ст. 9) [2, с. 76, 77]. Показаннями видоків¹ (свідків) засвідчувався факт заподіяння тілесних ушкоджень. Крім того, про необхідність показань свідків свідчать згадки у тих статтях Руської Правди (розширена редакція), в яких йдеться про: стягнення худоби, позику, поклепну виру, поклажу й резу та ін.

В аспекті нашого дослідження варто відзначити, що допустимість доказів не була відома законодавцеві того часу, її, по суті, заміняла допустимість джерел доказів, до яких пред'являлися певні вимоги. Так, згідно Руської Правди (розширена редакція), послухом міг бути лише муж (вільна людина): паки ли будетъ что татбно купиль в торгу, или конь, или портъ, или скотину, то выведеть свободна мужа два или мытника; аже начнетъ не знати, у кого купиль, то ити по немъ тьмъ видокомъ на роту, а истьцю свое лице взяти; а что с нимъ погигло, а того ему желъти, а оному желъти своихъ кунъ, зане не знаеть у кого купиль, познаеть ли на долзъ, у кого то купиль, то своѣ куны возметь, и сему платити, что у него будетъ погигло, а князю продажу (ст. 32). З даного твердження, в разі недостатньої кількості послухів – вільних людей, існував виняток, який дозволяв свідчити іншим категоріям осіб. А послушества на холопа не складають; но оже не будетъ свободного, то по нужи сложити на боярьска тивуна, а на инъхъ не складывати. А в малъ тяжъ по нужи възложити на закупа (ст. 59) [2, с. 94, 101]. Згідно С.О. Пахмана, до послуха висувалися такі вимоги: за моральними якостями допускалися добрі люди, правдиві, богобоязливі, які говорять заради страху Божого і правди, не помічені в пияцтві, крадіжці, обмані чи присвоєнні чужого майна. Не допускалися – люди, що перебували з однією із сторін у ворожнечі або тяжбі, близькі родичі, чоловік і жінка, холопи, які свідчили проти своїх власників. Автор відзначав, що причини, за якими не можна припускати у свідка наявність бажання сказати правду, робили певних осіб безумовно непридатними до показань; сюди особливо відносяться моральні якості; інші ж причини бралися до уваги лише на прохання тієї сторони, проти якої виступали свідки; це – відомі відносини свідків та сторін тяжби: родинні, дружні, неприязні і т.п. [3, с. 54–57]. «Якість» показань свідків підтверджувалася не лише статусом свідків, але і їх кількістю. Міні-

мальна необхідна кількість свідків, які повинні були дати свої свідчення, зазначалася безпосередньо в статтях Руської Правди, які описували і встановлювали відповідальність за злочинне посягання.

В якості доказів у даний історичний період також застосовувалися ордалії – суд шляхом випробування вогнем і водою. Так, відповідно до Руської Правди (розширена редакція): тако же и во всехъ тяжахъ, в татбе и в поклепе; оже не будетъ лица, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли мене, то на воду, оли то до дву гривень, аже мене, то роте ему ити по свое куны (ст. 22) [2]. Форми ордалій були різноманітні – це і занурення обвинуваченого в холодну освячену воду, де в залежності від того, спливав він чи занурювався на дно, визначалася його вина, і занурення руки в киплячу воду, і випробування розпеченим металом. Ордалії вживалися у справах про вбивства, а також про крадіжки за відсутності свідків. Випробувань міг зазнати як відповідач у випадках недостатності наведених позивачем доказів, так і сам позивач – у разі їх відсутності [4]. Відзначимо, що використання в якості доказів у даний період «судів Божих», до яких належали і ордалії, було досить поширеним явищем. При цьому вони могли використовуватися як окремо, так і комплексно, доповнюючи один одного.

Окремим видом ордалій були присяги, клятви, цілування хреста, які можна об'єднати єдиним поняттям «рота». Про роту йшлося в раніше згаданій нами статті 22 розширеної редакції Руської Правди. Варто зазначити, що даний вид доказів отримав найбільш широке застосування в договорах, які уклалися князями Київської Русі. Так, Договір Олега з греками 911 р. встановлював: а о главах, аже ся ключит проказа, урядимъ ся сице: да елико яве будетъ показани явлеными, да имеютъ верное о тацех явлении; а ему же начнутъ не яти веры, да кленется часть та, иже ишетъ неятаю веры; да егда кленеться по вере своей, и будетъ казнь, яко же явиться согрешенье. Ци аще ударить мечемъ, или копьемъ, или кацемъ любо оружемъ русинъ гръчина, или гръчинъ русина, да того деля греха заплатитъ сребра литръ 5 по закону рускому; аще ли есть неимовить, да како можетъ в только же проданъ будетъ, яко да и порты, въ нихъ ж ходитъ, да и то с него сняти, а о проце да на роту ходитъ по своей вере, яко не имея ничтоже, ти тако пущень будетъ [5]. У Мирному договорі князя Ярослава Володимировича з німецькими послами 1189–1199 рр. зазначалося: оже тяжа родится бес крови, снидутся послуши, Русь и Немци, то вергутъ жеребее, кому ся выиметь, роте шедъ, свою правду възмутъ. Оже

¹ Видок – свідок, очевидець того, що сталося.

емати скоть Варягу на Русине или Русину на Варязе, а ся его заприть, то 12 мужь послухы: идеть роте, възметь свое [6, с. 130]. Ближче до XIII ст. «рота» починає замінюватися «полем». Перша згадка про поле – судовий поєдинок зустрічається в Договорі князя Мстислава з Рігою і Готським берегом 1229 р.: русину не звати латина на поле битися у руской землі, а латинину не звати русина на поле битися у Ризе и на Готском березе. Аще латинески гость битися между собою у руской землі любо мечем, а любо деревем – князю то не надобе, мѣжю собою соудити; тако аще рускии гость биється у Ризе или на Гочкоме березе – латине то не надобе, а те промѣжю собою урядятеся [7]. Наступні нормативно-правові акти, до яких належали грамоти і судєбники, розширили рамки даного виду доказів, встановили й закріпили відповідні правила його використання. Вони сприяли збереженню поля в кримінальному процесі, яке діяло на українських територіях, аж до XVII ст.

У XIV ст. починає розвиватися й формуватися інститут судової влади, виділяються дві форми судочинства – суд і розшук. Відзначимо, що розшук застосовувався в тому випадку, якщо скоєно особливо небезпечний злочин проти влади і, як кажуть сьогодні, «резонансний» злочин. В інших випадках застосовувалась процедура «гоніння сліду». До XIV ст., зважаючи на відсутність спеціальних розшукових органів та осіб, «гоніння сліду» було справою потерпілої сторони, членів їх громади і т.д. Згодом, у зв'язку із застосуванням розшуку лише до окремої категорії справ, приватне «гоніння сліду» також продовжує використовуватися. На окремих українських територіях воно існувало аж до XVIII ст. і практикувалося у справах про викрадення худоби.

До доказів додаються відомості, отримані в результаті застосування тортур (вогнем, водою, нанесення тілесних ушкоджень різними інструментами та пристосуваннями (підвішування, витягування на дибі, биття батогами і т.п.)). Достовірність доказів, отриманих таким чином, не підлягала сумніву. Існували свої правила проведення тортур і отримання у зв'язку з їх застосуванням доказів, спрямовані на уникнення отримання неправильних, неправдивих відомостей і т.д. Величезна роль у даному процесі відводилася «заплічних справ майстрам» («катам»), від підходу яких до своїх обов'язків та дотримання всієї процедури залежала якість отриманих відомостей.

Починаючи з середини XVII ст. українські території поступово переходять під владу спочатку Московського царства, а згодом – Російської Імперії. На приєднаних територіях починають діяти прийняті ними правові акти. Населення вільно приймає і починає використовувати Со-

борне уложення 1649 р., оскільки воно, по суті, є логічним розвитком того законодавства, яке функціонувало в часи Київської Русі. В системі доказів змін не відбулося. Соборне уложення дозволяло використовувати показання свідків, письмові докази, присягу, жереб і т.д. – все те, що було закладено нормами Руської Правди.

Соборне уложення 1649 р. особливу увагу приділяло письмовим доказам, а також речовим – на місці злочину, виявленим у підозрюваного. Статті 189–191 Глави X Соборного уложення [8, с. 137–138] зобов'язували всіх укладати угоди, що стосувалися питань «заемных деньгах, или в поклажеях, или в какой нибудь ссуде», в письмовому вигляді. При порушенні цього обов'язку суд відмовляв позивачеві в розгляді справ: «им на тех людей суда и зазывных грамот в таких исках не давати и приставов не посылати» (ст. 189). Поличні докази виступали в якості основних доказів при вчиненні злочинів, що відносилися до Глави XXI Соборного уложення «О розбойных и о татиних делех».

У цей історичний період кримінальний процес набуває узагальненої форми судово-розшукового характеру, в якості доказів при якому допускалися «розпитувальні речі», різного роду розшукові довідки по кріпосних книгах та кадастрових документах, чолобитні на гарячому (у справах убивчих, татійних, розбійних), а також відомості, отримані під час обшуку, очної ставки [9, с. 47–49]. До кримінального процесу починають залучати обізнаних осіб, які володіють спеціальними знаннями. В першу чергу, це були люди, що володіли знаннями у сфері медицини. Їхні свідчення багато в чому зумовлювали результат судового розгляду спору.

Одним із перших нормативно-правових актів, діючих на українських територіях, в якому згадувалося про необхідність залучення до розгляду справи обізнаних осіб, був Військовий артикул 1715 р. Згідно арт. 154, належить достовірно знати, що смерть всеконечно від биття трапилася... того ради дуже потрібно, щоб коли хто помре, забитий у битві, поколотий чи порубаний, визначити лікарів, які б тіло мертва розрізали і достовірно розшукали, яка була причина його смерті, зафіксувати це письмово і свідчити про це в суді [10]. Проте, незважаючи на цю норму, цей акт не відносив відомості отримані від лікаря (обізнаної особи) до переліку самостійних джерел доказів. До доказів буди віднесені: показання свідків, письмові докази (різноманітні документи), присяга, власне визнання. Найбільш досконалим доказом («царицею доказів») вважалося власне визнання. Для того, щоб отримати цей доказ, вдавалися до тортур, ступінь жорсткості яких, згідно основних принципів класової юстиції, визначався не лише тяжкістю злочину, а й статусом підлід-

ного. Дворяни і особи, котрі володіли чинами, за загальним правилом, звільнялися від тортур (за винятком випадків звинувачення у вбивстві та у державних злочинах). Катуванню, зазвичай, передував допит із пристрасстю (тобто з погрозами та побоями). Військовий артикул ввів у очевидному вигляді формальну силу доказів, визначив набір необхідних для доказів свідчень та доказову силу кожного з них, встановивши їх цифровий еквівалент. Так, показання одного свідка дорівнювало 1/2 або 1/3 повного доказу. При цьому сила таких свідчень залежала від статі та соціального статусу свідка.

Слід зазначити, що підготовлювані судовим лікарем документи (акт огляду, свідоцтво) як окремий вид письмових доказів отримали своє законодавче закріплення в 1864 році при проведенні Судової реформи, розпочатої Олександром II. В цей історичний період значна частина сучасних українських територій все ще входила до складу Російської Імперії, у зв'язку з чим на дані території продовжувало поширюватись загальне імперське законодавство. Результатом реформи стало прийняття Судових статутів 1864 р.

Статут кримінального судочинства 1864 р., прийнятий у зв'язку з проведеною реформою, регламентував порядок отримання доказів, по суті, будучи, в сучасному розумінні, кримінальним процесуальним кодексом Російської Імперії. Був розширений список обізнаних осіб, до якого увійшли: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які в результаті тривалих занять по будь-якій службі або частині набули особливого досвіду (ст. 326) [11]. Щодо письмових показань судових лікарів Статут кримінального судочинства мав відсилочну норму на Статут судової медицини, в якому детально регламентувався порядок написання судовим лікарем акту огляду та свідоцтва. В цілому, згідно з нормами оновленого законодавства, доказами могли бути: показання, речові докази та письмові докази (письмові документи). Незважаючи на те, що Статут кримінального судочинства не містив окремої норми, в якій би давалося визначення поняття «доказ», він заклав основи класифікації доказів, зокрема, передбачав докази: особисті й речові, прямі і непрямі та ін. Детально був регламентований список доказів що відносяться до різних категорій. Так, статтею 371 Статуту кримінального судочинства до речових доказів були віднесені: поличне, знаряддя, яким скоєно злочин, підроблені документи, фальшиві монети, закритавлені або пошкоджені предмети, і взагалі все, що було знайдено під час огляду місця, під час обшуку або виїмки, і що може служити виявленню злочину і до доказів злочинця. Ухвалення означених вище правових актів, а

також Статуту цивільного судочинства, Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями та ін., які стали основними при проведенні судової реформи 1864 року, сприяло розвитку юридичної науки. Вчені-юристи XIX ст. – початку XX ст. на хвилі реформ почали видавати праці, присвячені як кримінальному процесу в цілому, так і процесу доказування зокрема.

Перша законодавча спроба виробити і включити у кримінальний процес правила про допустимість доказів була зроблена також за часів Судової реформи Олександра II. Недоліки до-реформеної судової системи полягали в наступному: 1. Розгляд справ у судах був негласним і, переважно, письмовим. 2. Змагальне судочинство було відсутнє. 3. Судові рішення підготовлювалися на підставі викладу справ судовими канцеляріями, які, в свою чергу, складали їх за матеріалами різних процесуальних дій (допитів, пояснень сторін, подання документів, експертиз, актів і т.п.), що здійснювалися окремо і не становили єдиного судового процесу. 4. Основна частина слідчих дій у кримінальних справах здійснювалася поліцією (яка мала найгіршу репутацію) і в судовому процесі не перевірялася. 5. Право сторін та підсудних на захист, перш за все на ознайомлення й оспорювання висунутих проти них доказів, було обмеженим. 6. Адвокатура, як структура з певними кваліфікаційними та етичними вимогами до її членів, була відсутня [12] і т.д. Намагаючись розв'язати існуючі проблеми, особи, які входили до комісії з розробки нових Судових статутів, звернули свою увагу на процесуальні та організаційні аспекти отримання і використання в кримінальному процесі доказів, які застаріли та не відповідали прогресивним – європейським, що зазнали корінних змін після хвилі буржуазних революцій, яка охопила Європу. Комісією були розроблені 16 правил, що стосуються інституту допустимості доказів. Згідно даних правил зізнання підсудного, а також показання свідка пропонувалося визнавати неприпустимими, якщо вони були отримані із застосуванням насильства, погроз, обіцянок, хитрощів і тому подібних заходів. Показання свідків пропонувалося визнавати також неприпустимими, якщо вони ґрунтувалися на здогадах, припущеннях або на чутках, а також якщо свідок має такі тілесні й розумові вади, які не дозволяють йому мати чітке уявлення про предмет свідчення. Однак, дані правила не були включені до Статуту кримінального судочинства 1864 р., хоча окремі його норми визначали порядок допиту свідків мировими судьями, слідчими та в окружному суді, а також коло осіб, які могли бути допитані в якості свідків. Закон містив і норми про іmunітет свідків (ст.ст. 704–705 Статуту), про обмеження показань свідків (ст.ст. 706–709 Статуту), про порядок збору та

зберігання речових доказів, порушення яких вело до визнання доказів неприпустимими та усунення зі сфери кримінального судочинства (ст. 371–376 Статуту). В цілому ж вирішення питання про допустимість доказів було залишено на розсуд судової практики та практикуючих юристів. Було вирішено, що дане питання з плином часу отримає саморегулювання в межах реформованого кримінального процесу, «наріжним каменем» якого була рівність сторін.

Проаналізувавши норми Статуту, можна відзначити переорієнтацію законодавства з обвинувального у виправдувальне. У свою чергу, поняття виправдувального і обвинувального плану застосовані в Статуті кримінального судочинства 1864 р. в якості альтернатив, які мали однакові підстави. Зазначена позиція підтверджується ст. 119 Статуту: «вислухавши сторони та проаналізувавши всі докази, наявні у справі, мировий суддя вирішує питання про вину або невинність підсудного на підставі свого внутрішнього переконання, яке базується на сукупності обставин, виявлених під час судового розгляду, а в застосуванні до справи законів керується правилами, ... » (ст. 117 Статуту). Як ми бачимо, до моменту винесення вироку, згідно Статуту, особа називалася підсудною, а не обвинуваченою чи злочинцем, як це було в дореформеному законодавстві. Використання рівноправних порівняльних зворотів характерно і для інших норм. Так, згідно зі ст. 696 Статуту речові докази, які можуть служити для виявлення злочину або для викриття чи виправдання підсудного, повинні бути внесені в засідання суду і покладені перед суддями, якщо не виявиться до того перешкод в обсязі або якості речей [13, с. 187]. Законодавець у даному випадку висуває на передній план свою неупередженість. Наприклад, загальні підстави до судження про силу доказів пояснюються головою суду не у вигляді непорушних положень, а в сенсі застереження від будь-якого захоплення звинуваченням чи виправданням підсудного (ст. 803 Статуту). Голова суду завершує своє пояснення нагадуванням присяжним засідателям, що вони повинні визначити провину або невинність підсудного на підставі свого внутрішнього переконання, заснованого на обговоренні в сукупності всіх обставин справи, і що, в разі засудження підсудного, вони можуть, якщо знайдуть достатні на те підстави, визнати його таким, що заслуговує поблагливістю (ст. 804 Статуту). Як ми бачимо, основною метою законодавець ставить досягнення об'єктивності при винесенні вердикту, а не винесення безпосередньо самого вердикту.

Розроблені і не включені до Статуту кримінального судочинства 1864 р. правила, а також ті норми, які були в ньому закріплені, стали результатом осмислення проблеми допустимості

доказів дореволюційними дослідниками. Так, М.В. Духівський зазначав, що доказом визнається лише те, що виявилось на суді при дотриманні умов, встановлених для даного роду доказів [14]. Таким чином, автор визнавав допустимими докази, отримані за чіткого дотримання процедури їх збору. У свою чергу, І.Я. Фойницький відзначав, що ненадійні докази можуть повести суд помилковим шляхом, що призведе до неправильних висновків. Метою забезпечення правосуддя від помилок пояснюється вироблення окремих родів і видів доказів, які можуть бути представлені суду; допущення інших засобів впливу на суд, наприклад жереба, суду Божого в якій би то не було формі, протоколу показів, відібраного мировим суддею в порядку забезпечення доказів, безумовно, забороняється. Тією ж турботою визначаються заходи подальшого очищення доказового, в межах, що допускаються законодавством, та виділення з нього матеріалу ненадійного, який може ввести суд в оману. Саму допустимість І.Я. Фойницький обмежував розподілом доказів по відношенню до доказуваної обставини на: первинні, які він вважав кращими, надійними та вторинні (в рамках сучасного кримінального процесу – похідні докази), які лише відтворювали найближчі первинні докази. Для того, щоб зменшити можливість судової помилки, він пропонував наступні умови допустимості вторинних доказів:

- 1) вторинний доказ може бути допустимим лише за доведеної неможливості отримання первинного;
- 2) його справжність повинна бути чітко засвідчена;
- 3) за неможливості вибору між різними способами відтворення первинного доказу, перевага повинна бути надана тим, які передбачають менше розсуду і помилки; наприклад, слід надати перевагу фотографічному знімку предмета або навіть його моделі чи плану перед його описом;
- 4) вторинний доказ як відтворення первинного передбачає зазначення певного доказу в розумінні законному і заміну його; але заява, не підтверджена посиланням на яке би то не було джерело, наприклад свідчення про невідомо чії чутки, не може бути допускаємо навіть в значенні вторинного доказу;
- 5) від вторинних доказів потрібно також відрізнити і не допускати на суд такі способи доказування, які не належать до встановлених законом, наприклад надання суспільного вироку про поведінку підсудного замість дізнання через інших людей або показання свідків [15].

Автор у своїх міркуваннях звів допустимість доказів до можливості та умов застосування

вторинних доказів. М.М. Розін, учень і послідовник І.Я. Фойницького підкреслював, що допустимість доказів обумовлюється, перш за все, їх надійністю і бездоганністю з внутрішньої, психологічної точки зору. Він також поділив докази на первинні, одержувані з першоджерела (свідок особисто спостерігав факт, документ встановлює факт), і вторинні, одержувані з других рук (свідок чув про факт, копія документа, що підтверджує факт) та рекомендує суду користуватися більш достовірними первинними доказами, а вторинними лише тоді, коли немає можливості отримати первинний доказ [16, с. 394]. Позиції вчених зводилися до усунення ненадійних доказів, які можуть вести суд помилковим шляхом та спричинити неправильні висновки, і необхідності використання у процесі кращих – первинних доказів. Цікавим є той факт, що висловлена позиція, по суті, є базисом англо-американської концепції доказового права.

До початку ХХ ст. реформований кримінальний процес був побудований на громадських засадах судочинства. Відмова від розшукового процесу, заснованого на теорії формальних доказів, внаслідок буржуазно-демократичної реформи 1864 року призвела до становлення змагального начала. Зокрема, було введено суд присяжних; звинувачуваний більше не був об'єктом для слідства, націленого на визнання провини з допущенням тортур; сторони звинувачення і захисту були рівноправними. Однак, зберігалися й окремі приватно-позовні начала (наприклад, справи приватного обвинувачення). Для суду основою оцінки доказів стає внутрішнє переконання. Отже, отримала розвиток нова концепція доказування в кримінальному процесі, яка в такому вигляді проіснувала до 1917 року.

Після революційних подій початку 1917 року та створення у 1922 році СРСР, до якого увійшли й українські території (УРСР), стара судова система, а разом з нею – і кримінальний процес в цілому – зазнав істотних змін. Окремі елементи, притаманні дореволюційному законодавству, збереглися (були збережені змагальність кримінального процесу, право на захист і т.д.), але про будь-яке системне перенесення норм із Статуту кримінального судочинства 1864 р. до радянських нормативних актів не могло бути й мови.

В основу функціонування радянської судової системи був покладений Декрет Раднаркому УСРР «Про суд» від 14.02.1919 р. Декрет затверджував «Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали», яке ні тільки проголошувало, що вся судова влада на території УСРР належить народним судам, радам (з'їздам) народних судів і революційним трибуналам, а також регламентувало організацію, підсудність,

судочинство кожного з цих видів судів. Народний суд повинен був застосовувати Декрети робітничо-селянського уряду, а у випадках неповноти процесуальних норм – керуватися соціалістичною та революційною правосвідомістю. На основі правосвідомості суд повинен був оцінювати докази. До компетенції суду входили питання допустимості доказів, обов'язок встановити, в яких взаєминах перебувають сторони та свідок і т.д. В цілому, суд міг користуватися формальним підходом відносно доказів.

Радянський кримінальний процес першої половини ХХ ст. практично відмовився від будь-яких правил про допустимість доказів. Не можна не погодитися з висловом, що для кримінально-процесуального законодавства радянського періоду характерним було скорочення формальних правил допустимості доказів. Більшість того, що було закріплено в Статуті кримінального судочинства, було забуто. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 р. та супутні йому нормативно-правові акти проголошували наступні положення:

- суд не обмежений ніякими формальними доказами, і від нього залежить, зважаючи на обставини справи, допуск тих чи інших доказів;
- загальна заборона допитувати в якості свідка: захисника обвинуваченого у справі, по якій він виконував обов'язки захисника; осіб, які через свої фізичні та психічні вади не здатні правильно сприймати явища, що мають значення для справи, і давати стосовно них правильні показання;
- відмова від імунітету свідків, яка надає свідку право не свідчити проти нього самого та його близьких родичів і т.д.

Незважаючи на те, що дані положення при їх застосуванні на практиці приводили до порушень права особистості, їх обґрунтовували у своїх працях багато теоретиків і практиків того часу. Наприклад, А.Я. Вишинський, торкаючись даного питання у своїх працях зазначав, що основне правило у даній сфері полягає в тому, що в якості доказів допускаються обставини, які мають значення для справи та стосуються фактів, що підлягають встановленню на суді. Допустити ті чи інші докази – справа суду, зобов'язаного при вирішенні даного питання керуватися лише одним – прагненням до встановлення істини. Кримінальний процес не можна зводити до одних лише правил збору доказів та їх використання, тобто, врешті-решт, до процесуальної техніки. Логіка кримінального процесу не вичерпується однією лише формально-юридичною стороною справи. У цій логіці неминуче знаходить своє вираження логіка класової боротьби, що підпорядковує, в кінцевому рахунку, дії своїх законів результат кожного судового процесу. Саме на сприйняття фактів, які є пред-

метом судового розгляду, саме на розуміння і застосування юридичних законів впливає дія законів суспільного розвитку, пануючі в країні суспільні відносини та обумовлені ними погляди, ідеї, вся ідеологія [17, с. 62, 231-232]. Поняття допустимості доказів з площини юридичної було переведено в площину політичну. Позиція А.Я. Вишинського, який займав високі пости в Радянському Союзі, була висловлена чітко і не передбачала інших трактувань. Дана обставина призвела до того, що його погляди істотно вплинули на позиції інших процесуалістів, які стосувалися питань допустимості доказів у 20-50-х роках ХХ ст.

Наступний суттєвий крок у реформуванні кримінального процесу був зроблений у зв'язку з прийняттям Кримінально-процесуального кодексу УРСР від 28.12.1960 р. [18]. У порівнянні з попереднім актом, КПК УРСР 1960 р. володів низкою переваг. Його заслуга полягає в тому, що він чітко позначив права учасників процесу, в першу чергу обвинуваченого, та зустрічні обов'язки державних органів; підозрюваний став самостійною процесуальною фігурою; захисник був допущений на стадію попереднього розслідування; визнавалось, що не можуть бути доказами дані, джерело яких невідоме; отримали формальне закріплення в законі принципи рівності громадян перед законом і судом, гласності, незалежності суддів та здійснення правосуддя тільки судом; забезпечення обвинуваченому права на захист і т.д. Принципове значення мала і вказівка на те, що показання обвинуваченого, в тому числі й такі, в яких він визнає себе винним, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є в справі (ч. 2 ст. 74 КПК УРСР 1960 р.). В цілому ж у КПК, як і раніше, ніяк не регламентувалося питання про допустимість доказів. У ньому було відсутнє положення про те, що докази, отримані з порушенням закону, не мають юридичної сили.

Після здобуття Україною незалежності знадобилося понад двадцять років для проведення комплексного оновлення кримінального процесуального законодавства. Судова реформа дала змогу забезпечити в кримінальному процесі захист прав людини і громадянина на прогресивному європейському рівні, сам процес набув справжньої змагальності та публічності відповідно до тих вимог, які висувалися українським суспільством та фаховими міжнародними інституціями. Ухвалений Верховною Радою України у 2012 році Кримінальний процесуальний кодекс України вніс суттєві зміни в проведення пізнавальної діяльності, спрямованої на отримання доказів з метою встановлення істини у кримі-

нальному провадженні. До КПК було включено ст. 86 «Допустимість доказу» [19]. Вона затвердила, що: по-перше, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України; по-друге, недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення. Вважаємо, що ці новації насамперед були спрямовані на зняття невизначеності в питанні: що необхідно розуміти під поняттям «допустимість доказу»?

До КПК України було включено (ст.ст. 87, 88, 89), а згодом і розширено умови (ст.ст. 88-1), що роблять зібрані органами розслідування або подані суб'єктами кримінального провадження докази недопустимими. У цих нормах наводяться правила, що конкретизують ч. 3 ст. 62 Конституції України, згідно якої обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях [20]. Безумовно позитивним і таким, що відповідає європейському вектору розвитку країни, було включення до КПК України норми про преюдиціальність рішень національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, в аспекті питань про допустимість доказів (ст. 90).

Аналізуючи процес формування інституту допустимості доказів, можна сказати, що Кримінальний процесуальний кодекс України на сьогоднішній день є законом, в якому у процесуальній формі, не лише укладено історичний досвід розвитку кримінального процесу на українських територіях щодо визначення оптимальних умов судочинства, отримання доказів тощо, які б забезпечили досягнення істини та справедливості в кримінальному процесі з найменшими втратами, а також враховані демократичні та євроінтеграційні прагнення українського народу, перспективи подальшого зближення кримінального процесуального законодавства України з правом ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон Судный людем краткой редакции / под ред. М.Н. Тихомирова. М.: Издательство АН СССР, 1961. 178 с.
2. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. М.: Издание Московского университета, 1953. 192 с.
3. Пахман С.О. О судебных доказательствах по древнему русскому праву в историческом их развитии. М.: Унив. тип., 1851. 212 с.

4. Ступникова Н.Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси. URL: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html> (дата звернення: 10.03.2024)/
5. Гуз А.М. Договір 911 р. / *Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі; упор. і наук. коментарі А.М. Гуз*. К.: КНТ, 2007. 72 с.
6. Тихомиров М.Н. Пособие для изучения Русской Правды. М., 1953. 192 с.
7. Russisch-Livlandische Urkunden gesammelt von K.E. Napierksy. Herausgegeben von den Archaeographischen Comission. Спб., тип. Акад. наук, 1868. XXIII. 453 с.
8. Тихомиров М.Н., Епифанов М.Н. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. М.: Издательство Московского университета, 1961. 444 с.
9. Сыромятников Б.П. Очерк истории суда в древней и новой России. В сб. *Судебная реформа*. М., 1915. С. 47–49.
10. Воинский артикул 1716 г. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/articul.htm> (дата звернення: 10.03.2024).
11. Устав уголовного судопроизводства 1864 г. URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> (дата звернення: 10.03.2024).
12. Судебная реформа Александра II. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 10.03.2024).
13. Российское законодательство X-XX веков в 9 т. Том 8. Судебная реформа. М.: Юридическая литература, 1991. 496 с.
14. Духовский М.В. Русский уголовный процесс. М., 1905. 450 с.
15. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2 т. Т. 1. СПб.: Тип. М-ва путей сообщения (А. Бенке), 1884. 624 с.
16. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство. Пособие к лекциям. Третье пересмотренное издание. Издание Юридического книжного склада «Право». Петроград, 1916. 597 с.
17. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. 3-е изд., доп. М.: Госюриздат, 1950. 308 с.
18. Кримінальний-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. *Відомості Верховної Ради*, 1961. № 2. Ст. 15.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
20. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141.
21. Габрелян А.Ю. Особенности функционирования международных стратегических альянсов в IT-сфере. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 1/2. С. 490–498.
22. Габрелян А.Ю. Переваги та недоліки створення міжнародних стратегічних альянсів. *«Правові системи». Науково-практичний електронний журнал*, 2018. № 3. С. 601–610.
23. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
24. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в ході проведення досудового розслідування. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*, 2024. Випуск 81(1). С. 168–179.
25. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності під час судового розгляду. *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. Випуск 2. С. 719–731.
26. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Masiuk A., Diakovskiy O. Legal regime of virtual currency in ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21–24.
27. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 04.01.2024).